

Human Freedom in Abu Hanifa

Serife ÖZKETEN*

Abstract

These paper is dealt with and evaluated Abu Hanifa's views on human freedom. Abu Hanifa's influence on human freedom to the scholars who came after him was evaluated in the context of the Allah-human relationship. The examination of human freedom, which is difficult to explain and solve within the framework of the views of Abu Hanifa, will be an illuminating light on the issue. Human freedom is closely related to man and the will of Allah. For his reason, in order to achieve an explanatory conclusion on the subject, Allah and human aspects should be addressed together. The main question that arises is: In addition to the absolute will of Allah, whether man has freedom, if there is, what is the dimension of this will. In this context, the issue of human freedom was addressed through the title of divine will, human will, responsibility and whether it has an effect on human actions. Abu Hanifa's views on human freedom are remarkable in terms of preserving the Ahl al-Sunnah and preventing deviant thoughts. Our research, which covers a descriptive study based on literature as a method; it is important for people to address the extent of responsibility.

Keywords: Kalam, Abu Hanifa, Freedom, Will, Kash.

Ebû Hanîfe'de İnsan Hürriyeti

Şerife ÖZKETEN

Öz

Bu makalede Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) insan hürriyetine ilişkin görüşleri incelenmiştir. Ebû Hanîfe'nin insan hürriyeti konusuyla ilgili kendisinden sonra gelen âlimlere etkisi Allah-insan ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Açıklanması zor olan insan hürriyeti meselesinin Ebû Hanîfe'nin görüşleri çerçevesinde incelenmesi kendinden sonraki düşünürlerle aydınlatıcı bir ışık tutacaktır. İnsan hürriyeti hem insanla hem de Allah'ın kudretiyle yakından ilgilidir. Bu sebeple konuyla ilgili açıklayıcı bir neticeye ulaşabilmek için Allah ve insanla ilgili yönü birlikte ele alınmalıdır. Ortaya çıkan temel soru; Allah'ın mutlak irâdesinin yanı sıra insanın irâde hürriyeti olup olmadığı, şayet var ise bu irâdenin boyutunun ne olduğudur. Bu bağlamda insan hürriyeti meselesi ilahî kudret sıfatı üzerinden ele alınmış, insan irâdesi, sorumluluğu ve insanın fiillerinde etkisinin olup olmadığı çerçevesinde tartışılmıştır. Ebû Hanîfe'nin insan hürriyetiyle ilgili görüşleri Ehl-i Sünnet inancının korunması, bidat ve sapkın

* Doctorate Student, University of Necmettin Erbakan (Konya), Social Science Institute, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Kalam, Konya, Turkey.
Doktora Öğrencisi, Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm Anabilim Dalı, Konya, Türkiye.

serifeozktn@gmail.com

ORCID 0000-0002-8697-3924

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 15 October / Ekim 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 24 November / Kasım 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 January / Ocak 2021

Volume / Cilt: 8; Issue / Sayı: 15; Pages / Sayfa: 178-197.

Suggested ISNAD Citation: Şerife Özketen, "Ebû Hanîfe'de İnsan Hürriyeti", Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, 8/14 (Ocak-January 2021), 178-197. www.dergipark.org.tr

düşüncelerin önüne geçmesi bakımından dikkat çekicidir. Yöntem olarak literatüre dayalı deskriptif bir çalışma alanını kapsayan araştırmamız; insanın sorumluluğunun boyutunu ele alması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Ebû Hanîfe, Hürriyet, İrade, Kesb.

GİRİŞ

Kelâm ilmi, itikâtle ilgili klasik ve güncel problemleri ele almaktadır. İslâm'ın erken dönemlerinde zuhur eden siyasî olaylar, pek çok meselenin yanı sıra insan hürriyeti problemi-ni de gündeme getirmiştir. Güncelliğini muhafaza eden insan hürriyeti meselesi üzerine derinlemesine araştırmalar yapılmaya devam edilmektedir. Ayrıca bu mesele, Kur'an'ın hür irâde ile ilgili ifadelerini bilmek amacıyla incelenmektedir.¹ Fiillerin Allah'a mı yoksa insana mı ait olduğu, Allah'a ait ise insanın sorumluluğunun izahı, insana ait ise Allah'ın mutlak hâkimiyetinin nasıl ele alınması gerektiği, hürriyet meselesiyle ilgili tartışma konusu olmuştur.² Ayrıca insan hürriyeti meselesi; dinlerin üzerine çalıştığı, insanın insan olmasından kaynaklı evrensel bir problemdir.³

İnsanın fiillerinde hür olup olmadığı, düşünürler arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Onun fiillerinde hür olduğunun kabul edilmesi neticesinde hürriyet alanının sınırları tartışılmıştır. Uç görüşte olanlar, insan hürriyetini toptan reddederek ona hareket alanı tanımamıştır. Özellikle Kelam tarihine etkisinin olduğunu düşündüğümüz Cebriyye tam da ifade ettiğimiz tarzda bir görüşe sahiptir. Öyle ki; insan fiillerini tercih edemez, rüzgârın önünde bir yaprak nasıl savruluyorsa, o da kader karşısında aynıdır.⁴ Fiillerinin meydana gelmesinde insanın herhangi bir etkisinin olmadığını savunan bu düşünceye göre insan, fiillerinde mecbur olmakla beraber hür değildir. Ayrıca insanın kendisine ait bir kudreti bulunmamaktadır.⁵ İnsanın fiil işlemlerini ve tercih hakkını tamamen yok sayan Cebri düşünce, onun hareketlerini cansız varlıklarla bir tutmuş,⁶ insana irâde hürriyeti tanımadığından dolayı da Cebriyye olarak isimlendirilmiştir.⁷

Kaynaklarda Cebri düşünce ile ilgili iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi; kazâ ve kader ile ilgilidir. Kur'an-ı Kerîm'de her şeyin yaratılmadan önce Allah'ın ezeli ilim ve irâdesine göre Levh-i Mahfuz'da yazıldığı, böylece kaderin tayin

¹ İbrahim Kaplan, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Eylül 2008): 144.

² Osman Aydın, "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr B. Ubeyd ve Kader Anlayışı", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Aralık 2002): 127.

³ Kaplan, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", 146.

⁴ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 4. Baskı, (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 168.

⁵ Abdülkerim Şehrîstânî, *Milel ve nihâl-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi-*, trc. Mustafa Öz, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 85.

⁶ Seydişehirli Mahmud Esad Efendi, *Mâtürîdi Akaidi*, sad. Bahaddin Karakuş (Konya: Haciveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınevi, 2019), 88.

⁷ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*, (Konya: Tekin Kitabevi, 2012), 247.

edildiği,⁸ Allah'ın dilediği kullarını hidâyete erdirdiği, dilediklerini dalâlete sevk ettiğine⁹ dair âyetler mevcuttur. Cebrî düşünce bu âyetleri; insanın iman-inkâr, itaat-isyan ve hidâyete-dalâlet kapsamında işlediği fiillerinin tamamını Allah'ın dilediği şeklinde yorumlamıştır. Buna göre kader çizgisinin sınırlarının dışına çıkmak mümkün değildir. Dolayısıyla insanın bütün fiilleri kaderin bir sonucu olup, Allah'ın ilim ve irâde sıfatlarına bağlıdır. Aksi takdirde onlara göre Allah'ın her şeyi bilmediği ve mülkünde irâde etmediği birtakım fiillerin meydana geldiğini söylemek gerekir ki bu durum ulûhiyet makamı için mümkün değildir. Meydana gelen iyi ve kötü fiillerin tamamı Allah'ın dilemesiyle gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak Allah'ın kullarına güç yetiremeyeceği sorumluluk yüklemesi de mümkündür. İman etme imkânı bulunmayan kâfirlerin sorumlu tutulması buna örnek olarak gösterilebilir. Cebriyye ile ilgili ikinci husus; insan fiillerinin yaratılması meselesidir. Kur'an'da Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu¹⁰ bildirildiği için insanın fiillerinin de Allah tarafından yaratılmış olması gerekir. İnsana ait fiillerin kendisi tarafından yaratıldığının iddia edilmesi yaratıcılıkta Allah'a ortak koşulması anlamına gelir. Fiil işleme imkânından yoksun olan, fiilleri kendisine ait olmayan insanın hür olduğu söylenemez.¹¹

Mu'tezile, Cebriyye'nin aksine insanın fiillerinde hür olduğu fikrini savunmaktadır. Özellikle bu düşüncenin ilk temsilcilerinden olan Ma'bed el-Cüheni (ö. 80/699) ve Gaylan ed-Dımeşki (ö. 126/763) kaderin olmadığını iddia ederek, insanın kendi fiillerini hür irâdesi ile işlediğini belirtirler. Onların düşüncesine göre; insan eylemlerinde özgürdür.¹² İnsan, fiillerine kendi hür irâdesiyle yönelmekte ve kudretiyle onları yaratmaktadır. Allah, insanın fiilleri meydana geldikten sonra onları bilebilir. Bu bağlamda insan fiilleri ezelde Allah tarafından takdir edilmemektedir. Dolayısıyla Allah'ın irâdesinin insanın fiilleri üzerinde herhangi bir müdahalesi bulunmamaktadır.¹³ Allah, onlara göre sonradan meydana gelen izafi bir müridir.¹⁴

Eş'arîler, insan hürriyeti meselesini Allah'ın sıfatları, ilahî irâde ve kudret bağlamında değerlendirmiştir. Onların düşüncesinde hürriyet meselesi ile ilgili net bir görüşe rastlanmamaktadır. Bu konuda çekimser kalmayı tercih eden Eş'arîler, ne Cebriyye gibi insanın irâdesizliği fikrini ne de Mu'tezile'nin savunduğu bir irâde görüşünü kabul etmişlerdir. İnsan hürriyetinin keyfiyetini Allah'a bırakmayı uygun gören Eş'arîler, bu

⁸ Bk. el-Hadîd, 57/22.

⁹ Bk. el-Kasas, 28/56.

¹⁰ Bk. el-En'âm 6/102; er-Ra'd 13/16.

¹¹ İrfan Abdülhâmîd Fettâh, "Cebriyye" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 7: 206-207.

¹² Şehrîstânî, *Milel ve nihâl*, 58.

¹³ Şehrîstânî, *Milel ve nihâl*, 61.

¹⁴ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 248.

meseleyi açık açık ifade edemediklerinden dolayı cebr-i mutavassit olarak nitelenmişlerdir.¹⁵

Mâtürîdîler ise insan hürriyeti meselesini kaza ve kader konusu içinde fiillerin yaratılma-sı kapsamında değerlendirmektedir. Allah'ın mutlak irâde sahibi olduğunu kabul eden Mâtürîdîler, insan hürriyeti ile ilgili Mu'tezile'ye yakın bir yerde durmaktadır. Onlar da Mu'tezi- le gibi insana irâde hürriyeti tanımışlardır. Mâtürîdîler, bir yandan eğer Allah'ta irâde olmasaydı kendisine zorunluluk meydana geleceği anlayışını benimserken diğer yandan Allah'ın irâdesinin maddi varlık âlemine ilgisinin zaman ve takdire göre oluşunu kabul etmiştir.¹⁶ İnsana hürriyet alanı açtığını müşahede ettiğimiz Mâtürîdîler, bu alana irâde-i cüz'iyeye ismini vermektedir.¹⁷

Ehl-i Sünnet olarak isimlendirilen Eş'arîler ve Mâtürîdîler'in Mu'tezile'nin aksine insan fiillerini ve sorumluluğunu açıklama noktasında kesb kavramına büyük bir önem verdiklerini görmekteyiz. Özellikle Ehl-i Sünnet'in Mâtürîdîlik kanadının, Eş'arîler'e nazaran, insanın eylemleri ve sorumluluğunu açıklama noktasında daha başarılı bir yöntem izlediğini, daha bağlayıcı tutamaklar sunduğu ve daha ikna edici argümanlar kullandığı anlaşılmaktadır. Mâtürîdîlik teolojik antropolojisinde, el-ef'âlül-ihtiyâriyye, kesb, fiil, irade, hürriyet, sorumluluk, gayret, niyet, kasd gibi ahlak içerikli kavramların da kullanılması bu hususu açıkça göstermektedir.¹⁸

Ebû Hanîfe¹⁹ için itikâdî meseleler büyük önem taşımaktadır. Özellikle insan hürriyeti ile ilgili görüşleri kendisinden sonra gelecek âlimlere yol göstermesi bakımından önemlidir. Onun *el-Fıkhu'l Ekber* isimli eseri Ehl-i Sünnet inancının korunması, bidat ve sapkın düşüncelerin önüne geçmesi bakımından dikkate değerdir.²⁰ Biz de çalışmamızda Ebû Hanîfe'nin insan hürriyeti ile ilgili görüşlerini ele alacağız; bunu yaparken Kelâm âlimlerinin mesele ile ilgili değerlendirmelerine karşılaştırmalı olarak yer vereceğiz. Konu ile ilgilenip fikir yürüten pek çok âlim vardır. Fakat hürriyet meselesinin çözümü bir hayli zor olmasının yanında hakkında net bir görüşe varmak mümkün gözükmemektedir. Yapılacak karşılaştırma ve yorumlamalar ile Ebû Hanîfe'nin görüşleri çerçevesinde meseleye aydınlatıcı bir ışık tutulacaktır. Ebû Hanîfe'nin konuya yaklaşım tarzını ele alıp, tespit edilmeye çalışılacaktır.

¹⁵ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 249.

¹⁶ Şerafettin Gölcük, *Bâkullâni ve İnsanın Fiilleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 74; Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 248.

¹⁷ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 249.

¹⁸ Fethi Kerim Kazanç, "Ebû'l-Mu'în en-Neseff'nin Kelâmî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü", *OMUİFD*, 1/48 (Haziran 2020): 72.

¹⁹ Kendisinden övgü ile söz edilen, İslam'ın doğru anlaşılması ve yayılmasına katkı sağlayan büyük bir âlim olan Ebû Hanîfe, Ehl-i Sünnet'in ilk kurucusu kabul edilmektedir. Bundan dolayı onun hayatı ve görüşlerinin iyi bilinmesi gerekir. (Ahmet Ak, "İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/27 (Haziran 2016): 2).

²⁰ Muhammed İhsan Oğuz, *Kazâ ve Kader Kitabı*, (İstanbul: Oğuz Yayınları, 2017), 153-154.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İnsan hürriyeti meselesi ile ilgili olarak fiil, hürriyet, irâde, meşîet, kesb, kudret, determinizm, indeterminizm kavramları karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramların açıklanması konunun daha net anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Yapmak, işlemek anlamına gelen fiil, aynı zamanda dış dünyada hakikati bulunan demektir.²¹ Kelâm ilminde insanın fiilleri (ef'âl-i ibâd) kapsamında ele alınan bu kavram; iş ve eylem manasına gelmektedir.²² Ehl-i Sünnet âlimle-ri, insanın her türlü fiillerini kader kapsamında değerlendirmektedir. Mu'tezile ise konuya farklı bir boyut getirerek insana sorumluluk yükleyen fiilleri kaderle ilişkilendirmiştir.²³

Hürriyet, insan irâdesinin dış dünya ile etkileşime geçerek mevcudiyet kazanması, insanın iç dünyasının zaman ve mekân planında dış dünyaya yansımaları, irâdenin eyleme dönüşmesidir. Hürriyet meselesi ile ilgili ortaya çıkan temel soru; Allah'ın mutlak irâdesinin ya- nı sıra insanın da irâde hürriyeti olup olmadığı, şayet var ise bu irâdenin boyutunun ne olduğudur. Daha farklı bir ifadeyle; irâde, insan hürriyetinden bahsedebilmenin ön koşuludur. Hür insan ifadesini kullandığımızda; fiillerini yapmayı/yapmamayı tercih edebilen varlık anlaşılır.²⁴

İstemek, dilemek, talep etmek anlamına gelen irâde terim olarak nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi gerçekleştirmeyi istemesi ve ona yönelmesi şeklinde tanımlanmıştır. İnsan için kullanıldığında yapılması veya yapılmamasına karar verilen bir şeye nefsin istekli olması, Allah için kullanıldığında ise fiilin sonucu kastedilmektedir. Buna göre irâde, Allah'ın bir şeyde karar kılması anlamındadır.²⁵ Irâde, aynı zamanda bir eylemi yapıp yapmama noktasında karar verebilme gücü, zorunluluk bulunmaksızın mümkün olan iki seçenekten birini tercih etmeyi gerektiren niteliktir.²⁶

Kazanmak, elde etmek, yapmak, gerçekleştirmek gibi manalara gelen kesb, insanın irâdesi neticesinde meydana gelen fiillerin ortaya çıkmasındaki etkidir. Kelâm ilminde, insana ait irâdi fiiller ile ilişkilidir.²⁷ Râgıb el-İsfahânî'ye (ö. 502/1108) göre kesb, insanın kendisi için faydalı olan veya memnuniyet veren bir şeyi istemesidir. Kesb kelimesi bazen insana fayda vereceği sanıldığı halde zarar getiren fiiller için de kullanılmaktadır.²⁸ Seyyid

²¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 97.

²² Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 75.

²³ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 175.

²⁴ Mevlüt Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlili", *EKEV Akademi Dergisi*, 1/3 (Kasım 1998): 19.

²⁵ Râgıb el-İsfahânî, "rvd" md, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, Trc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 448.

²⁶ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 158-159.

²⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 184.

²⁸ İsfahânî, "ksb" md, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 899.

Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) ise kesbin; yarar sağlamaya ve zararı uzaklaştırmaya yönelik fiil olduğunu ifade etmiştir.²⁹

Boyun eğmek, itaat etmek anlamındaki tav' kökünden türeyen istitâa güç yetirmek ve muktedir olmak demektir. Terim olarak; insanın eylemi gerçekleştirmesini sağlayan vasıtalarını kullanarak ihtiyarî fiillerini ortaya çıkarmasını mümkün kılan güçtür. Acz'ın karşıtı olan istitâa ile Kur'an'da insanın sınırsız gücünün olmadığına dikkat çekilir. Kelâm ilminde eylemin gerçekleşmesini sağlayan vasıtalar ve onu gerçekleştiren kudret manasında kullanılır.³⁰ Cürçânî'ye göre kudret; irâde kuvvetine etki eden bir niteliktir.³¹ Irâde ile ilgili olan kudret, o olmadan tek başına fiil meydana getiremez. Fiilin meydana gelebilmesi için önce irâde sonra kudret gerekmektedir.³²

Hürriyet meselesiyle ilgili felsefi bir terim olan determinizm düşüncesi, her olayın bir nedeni olduğunu savunmaktadır. Determinizm, insan da dâhil olmak üzere, evrendeki her şeyin nedensel yasalar tarafından idare edildiğini öne süren felsefi düşüncedir. Determinizmin insan fiilleri alanındaki karşıtı irâde hürriyeti anlayışıdır. Determinizmin doğal dünyadaki karşıtı evrensel nedenselliği reddeden endeterminizmdir.³³ Determinizmi insan fiilleri bağlamında ele aldığımızda karşılaşacağımız soru; insanın fiillerinin kendi hür iradesiyle mi yoksa irâdesinden bağımsız, zorunlu olarak belirlendiğidir.

İnsan hürriyeti meselesi ile ilgili sıhhatli bir neticeye ulaşabilmek için öncelikle Kur'anî temellerinin tesbit edilmesi gereklidir.³⁴ Bazı âyetlerde³⁵ insanın cebr altında olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır. Aynı şekilde insanın mutlak bağımsızlığını vurgulayan âyetler³⁶ de mevcuttur. Bu durum, ilk bakışta bir çelişki gibi gözükse de esasında böyle değildir. Kur'an'da bir çelişkinin olması mümkün değildir. Öyleyse bu iki kategorideki âyetleri birlikte dikkate aldığımızda onları nasıl anlamalıyız? Öncelikle iki kategorinin birlikte değerlendirilmesi gereklidir. Çünkü bir yönün göz ardı edilmesi ya cebre ya da insanın mutlak bağımsız olduğunun kabulüne götürebilir. Kanaatimizce insanın fiillerinde mecbur olduğunu ifade eden âyetler, Allah'ın mutlak irâde ve kudretini gösterirken; insa-

²⁹ Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, trc. Arif Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 185; Gölcük, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, 188.

³⁰ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 168.

³¹ Cürçânî, *Ta'rifât*, 178.

³² Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 250.

³³ Ahmet Cevzci, *Felsefe Sözlüğü*, 5. Baskı, (Ankara: Say Yayınları, 2015), "determinizm", 119.

³⁴ Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlihi", 20.

³⁵ Bk. el-Bakara, 2/213; el-Bakara, 2/272; el-En'am, 6/39; el-Hud, 11/34; er-Ra'd, 13/33; en-Nahl, 16/93; el-Hacc, 22/16; en-Nur, 24/46; es-Secde, 32/13; eş-Şura, 42/44; eş-Şura, 42/46; el-Casiye, 45/23; ed-Dehr, 76/30; et-Tekvir, 81/29; en-Nisa, 4/83; el-En'am, 6/35, 107, 149; el-Yunus, 10/25; er-Ra'd, 13/27; en-Nahl, 16/9, 37; el-İsra, 17/97; el-Kehf, 18/17; er-Rum, 30/29.

³⁶ Bk. el-Bakara, 2/81-82; el-Bakara, 2/108; el-Bakara, 2/215; el-Bakara, 2/281; el-Bakara, 2/286; en-Nisa, 4/170; et-Tevbe, 9/82; et-Tevbe, 9/95; el-İsra, 17/15; el-Kehf, 18/29; en-Neml, 27/92; es-Secde, 32/17; ez-Zümer, 39/41; el-Ahkaf, 46/13-14, el-Vakı'a, 56/24; el-Tegabun, 64/2; ed-Dehr, 76/3; en-Nahl, 16/93; el-Mü'min, 40/31.

na irâde ve hürriyet tanıyan ayetler Allah'ın üstün kudreti yanında insanın irâdesine dikkat çekmektedir. Âyetler bütünüyle değerlendirildiğinde insanın sorumluluğu ve istitaası inkâr edilmemekte, hiçbir zaman Allah'ın hükümranlık alanından da bağımsız olarak düşünülmemektedir. Allah, sınırsız kudreti ile dilediği zaman olaylara müdahale edebilir. Bu noktada insan, sınırsız hürriyet sahibi olduğu düşüncesine kapılıp, Allah'ın sınırsız kudretini göz ardı etmemeli, kendisinin hareket alanının Allah'ın kudret alanı içinde olduğunun farkına varmalıdır.³⁷

Cebrî ve Mu'tezilî düşünce açısından insan hürriyeti meselesinde kader problemi ortaya çıkmaktadır. Bu problemin çözümü ezeli ilmin belirleyiciliği ve insanın irâdeli bir varlık olduğu iddiaları arasındaki zihni dengenin kurulmasıyla gerçekleşebilir. Yukarıda da ifade edildiği üzere nasların çoğunluğu Allah'ın mutlak ilmi ve belirleyiciliğinin yanı sıra insan irâdesinin sınırlılığını esas almaktadır. Bu noktada bir grup ilgili nasları gözeterek ve daha literal yaklaşarak ezeli ilim lehine ve insanın irâdesini göz ardı ederek cebre yönelmiş, tevhide ve ona ilişkin tenzihi vurgulamış, bir başka grup ise ezeli ilmin belirleyiciliğini izah etmeden, insanın irâdesini ön plana çıkartmıştır. Birinci görüşü tercih edenler Cebrîler, ikinci görüşü tercih edenler Mu'tezilîlerdir. Bu iki uç yaklaşımın ortasında bir görüş benimseyen Ebû Hanîfe nasların ve aklın vazgeçilmez ilkelerini ihmal etmeden mümkün olduğunca gerçekçi açıklama şekli geliştirmeye çalışmıştır.³⁸

Hürriyet, insanı ilgilendiren bir meseledir. Fakat bu problemin yalnızca insanla ilgili boyutunun ele alınarak çözülmesi mümkün gözükmemektedir. Çünkü doğumunun ve ölümünün irâdesiyle olmadığı farkında olan insan, varlığıyla birlikte sahip olduğu tüm kabiliyet ve imkânları bahşeden bir yaratıcının var olduğunu bilmektedir. Bu bağlamda hürriyet meselesi insan ile ilgili olmasının yanı sıra Allah'ın kudreti ile de yakından alakalıdır. Meseleyle ilgili açıklayıcı bir neticeye ulaşabilmek adına hem Allah hem de insan ile ilgili yönü birlikte ele alınmalıdır.³⁹

2. KUDRET AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ

Ebû Hanîfe, imanın tanımını iman esaslarını da içine alacak tafsilatlı bir şekilde yapmaktadır. Buna ilaveten hiç kimseye fiilini yaratma gücünün verilmediğini ifade etmektedir.⁴⁰ Burada Ebû Hanîfe Allah'ın yaratma kudretine atıf yapmaktadır. Fakat Ebû Hanîfe'nin düşünce sisteminde insanın irâdesini göz ardı etmeme noktasında öyle keskin bir çizgi vardır ki; o istitaâti kula nisbet etmektedir. O, iman için gerekli şartları saymaktadır. Bu şartların tamamı kabul edildiği takdirde "Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin" (el-

³⁷ Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlili", 27-28.

³⁸ Galip Türcan, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelamının Oluşumuna Katkısı", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, ed. İsmail Hakkı Göksoy-Nejdet Durak (Isparta, 2007), 498-499.

³⁹ Özler, "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlili", 20.

⁴⁰ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz, 15. Baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 35.

Kehf 18/29) âyetinin iman edip etmeme konusunda serbest bırakıldığımız şeklinde mi anlamamız gerektiği sorusuna da sözü geçen ayetin vaîd için olduğu cevabını vermektedir. Akabinde "Kur'ân gerçekten bir öğüttür, uyarıdır! Dileyen ondan öğüt alır. Allah dilemeksizin onlar öğüt alamazlar" (el-Müddessir, 74/54-56) ayetini delil getirmektedir.⁴¹

Ebû Hanîfe, insanın hareket etme ve durma gibi fiillerinin hakikatte kendi kesbi ile olduğunu ifade etmektedir. Bu fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Dolayısıyla insanın irâdesi Allah'ın yaratmasıylaadır. Bu yaratma kula nispetle bir vasıftır, kulun kesbi değildir. Hareket etme ve durma Allah'ın dilemesi, bilmesi, takdir etmesi ve kazası ile olmaktadır. İyi ve faydalı fiillerin tamamı Allah'ın emriyle kötü ve zararlı fiillerin tamamı da O'nun bilmesi, takdîr etmesiyledir.⁴² İnsanın fiillerinin kendi kesbi ile olması mecazî mânada değildir. Kazandığı iyilik insanın kendi lehine, kötülük aleyhinedir. Mu'tezîle'nin insanın ihtiyarî fiillerinin yaratıcısı olduğu iddiası doğru değildir. Cebriyye'nin ise insanın kesb ve irâde sahibi olmadığı fikri yanlıştır. Her iki düşünce de "Ancak sana ibadet eder, yalnız senden yardım dileriz" (el-Fâtiha, 1/5) ibâresine aykırıdır. İnsanın fiilini kendisinin kesb etmesi ile yaratması arasında fark vardır. Yaratma fiili yalnızca Allah'a mahsus özelliktir. İnsanın çalışıp bir işi başarabilmesine rağmen o işi yaratması imkân dâhilinde değildir.⁴³

Akıl sahibi her insan irâdeye ve isteyip niyetlendiğini yapma kudretine sahiptir. İnsan bu kudretini kullanırken iyi ile kötü, doğru ile yanlış, faydalı ile zararlı arasında ayırım yaparak en iyi olanı seçmeye çalışmaktadır. Bu durum, her insan için bu şekilde kodlanmıştır. Fakat insanın seçimde bulunurken A'yı değil de B'yi seçmesi ya da tersini yapması onun eğitimiyle, içinde doğduğu şartlarla, diniyle, ahlakî kabulleriyle ilişkilidir. Her insan için belirlenen düşünce süreçlerinin dışında, tekil olarak bir insan için belirlenen bir şey yoktur. İyi de kötü açıkça ortada durmaktadır. Kur'an'ın ifadesiyle; "dileyen iman eder, dileyen inkâr" (el-Kehf, 18/29). Kuran, hayatın üzerine oturduğu iki temel kategorinin, yani iman ve inkârın, bütünüyle insanın irâdesine ve seçimine bağlı olduğunu ilan etmek suretiyle, bütün diğer alt kategorileri de insanın irâdesine bağlamaktadır.⁴⁴

Allah'ın, küfrü, zulmü ve fıskı murad ettiği şeklinde bir iddia doğru değildir. Küfre düşmek, Allah'ın emri, tevfiği ve rızası ile değil, meşiet, kazası, takdiri ve yaratması iledir. Allah'ın insanı muvaffak kılması Levh-i Mahfuz'da onu yazması iledir. Mu'tezîle, Ehl-i Sünnet'in aksine Allah'ın kötülükleri murad etmesini inkâr etmektedir. Delilleri; "Allah asla kulları için zulmü istemez" (el-Mü'min, 40/31), "Allah kullarının nankörlüğüne razı olmaz" (ez-Zümer, 39/7), "Şüphesiz Allah kötülükleri emretmez" (el-A'râf, 7/28), "Allah bozgunculuğu sevmez" (el-Bakara, 2/205) âyetleridir. Onların görüşleri irâdenin,

⁴¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 36.

⁴² Fethi Kerim Kazanç, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1/7 (Şubat 2007): 193.

⁴³ Aliyyül Kari, *Şerhul Fıkhu'l-Ekber*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, 8. Baskı (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016), 49.

⁴⁴ Şaban Ali Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11 / 2 (Temmuz 2013): 5-6.

muhabbetin, rızanın ve emrin birbirinden ayrılmaz mefhumlar olduğu inancına dayanmaktadır. Mu'tezîle'ye göre Allah, kâfirin iman etmesini murad etmiştir, küfre düşmesini değil. Yine O, isyan eden kişinin kötülük yapmasını değil itaat etmesini istemiştir. Onlar çirkin olan bir fiilin murad edilmesinin de çirkin olduğunu iddia ederler. Halbuki güzel işler gibi çirkin işler de kulun fiillerinden olup, dünyada kötülenmeyi, âhirette azabı gerektirir. Şu var ki; kötülükler Allah'ın rızası ile değil kazası ve irâdesi ile meydana gelir.⁴⁵

Ebu'l Hasen el-Eş'arî (ö. 873-935) ise insanın bazen kudret sahibi olması, kimi zaman olmamasını kudretin insandan ayrı olduğunun kanıtı olarak değerlendirir. Dolayısıyla kudret, insanın öz varlığından kaynaklanmamaktadır. İnsan daima kudret sahibi değildir. Öyleyse kudret insandan ayrıdır.⁴⁶ Kudretin fiille birlikte bulunduğunu kabul eden Eş'arî düşüncede fiil meydana geldikten sonra kudret yok olmaktadır.⁴⁷ İnsan fiilini Allah'ın dileyip yarattığı hâdis kudretle gerçekleştirmektedir. Böylece insan bir kudretle de olsa, yaptığı fiilden sorumlu olmaktadır. Şayet insan, fiilini ilâhî irâde ve kudretten bağımsız olarak tek başına yapabilseydi, fiiline dilediği niteliği verebilmesi gerekirdi. Halbuki insanın iyi ve güzel olmasını arzu ettiği fiil çirkin olabilir. İlâhî fiillerin tamamı hikmet ve adâlet sıfatına uygun olarak irâde kapsamında gerçekleşmektedir. Bu fiillerde menfaat elde etme veya zararı bertaraf etme manasında hikmet aramak gereksizdir. Ayrıca Allah hakkında hiçbir şey vâcib değildir.⁴⁸

Ebû Hanîfe'nin insan hürriyetine ilişkin meseleyle ilgili Allah'ın ezeli ilmi ve insan irâde- si arasında bir orta yol bulma çabasında olduğunu görüyoruz. Onun bu yaklaşımı son derece güçlü bir fikri yeterliliğe işaret etmekte, nasların daha ziyade cebr ağırlıklı ifadeleri ile felsefî ve kaderi baskı arasında sıkışan Ehl-i Sünnet düşüncesini tanımlamak için yollar aramakta ve belli ölçüde bir çıkış yolu bulmaktadır. Kendinden sonra gelen Ehl-i Sünnet kelâmcıların bir çoğunun onun önceden yakaladığı bu tercihi, naslara tutunarak ve kaderî tercihlerin baskısı ile terk ettikleri ve belli ölçüde Allah'ın ilmi, irâdesi ve kudretine, insanın sorumluluğunu feda ettikleri kabul edilebilecektir. Mâtürîdîler, Ebû Hanîfe tarafından geliştirilen bu yaklaşımı devam ettirmiştir.⁴⁹

Cebrî düşüncede insanın fiil işlemek için irâde ve istitâası yoktur. İnsanın hareketleri cansız varlıkların hareketinden farksızdır. Fakat insanın kendiliğinden meydana gelen hareketleri ile tercihleri ile olanları arasında fark vardır. Merdivenden çıkan ile ayağı kayıp düşen kimselerin hareketlerinde tercih ve zorunluluk açıktır. Ayrıca insanın fiillerinin zorunlu olarak meydana gelmesinin kabulü; onun fiillerinden sorumlu olmasını ve

⁴⁵ Aliyyül Kari, *Şerhul Fıkhıl Ekber*, 52.

⁴⁶ Ebu'l-Hasen Eş'arî, *Luma' fi'r-reddi alâ ehliz'zeyğ ve'l-bida'*, nşr. Hammûde Zekî Gurâbe, (Kahire: 1955), 93.

⁴⁷ Eş'arî, *Luma*, 96.

⁴⁸ Kazanç, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", 182.

⁴⁹ Türcan, "Ebû Hanîfe ve Ehl-i Sünnet Kelâmının Oluşumuna Katkısı", 498-499.

karşılığında mükâfat ya da ceza almasını geçersiz kılar.⁵⁰ İnsanın kendi fiillerine etkisinin olup olmadığı sorusu Ebû Hanîfe'ye sorulduğunda o, insanın kendisi için fayda ya da zarar vermeye istitâasının olup olmadığı üzerinden gider. Bu durum reddedildiği takdirde o, Allah'ın kötülüğü yaratıp yaratmadığının sorulmasını ister. Bu sorunun cevabı evet ise kişinin kendi iddiasından vazgeçmiş olacağını ifade eder. Bu kişi hayır derse "Yarattığı şeylerden gelebilecek kötülüklerden Allah'a sığınırım" (el-Felak, 113/1-2) ayetinden dolayı küfre düşmüş olacaktır.⁵¹ Böylece Cebrî düşüncenin geçersizliği ortaya çıkmış olur. Ayrıca bu düşüncenin doğruluğunu var sayarsak, Allah'ın insanı sevab veya günah işlemeye zorunlu tuttuğu görüşü ortaya çıkar. Bu durum Allah için muhâldir.

Cebrî düşünce Allah'ın ilim, irâde ve kudretini esas alarak insanın irâdesini ihmal etmektedir. Böylece Allah'ın adâletini reddederek, bir anlamda Allah'a zulüm isnat etmiştir. Mu'tezilî düşünce ise insan iradesini, va'd ve va'id'in gerçekleşeceğini esas alarak Allah'ın ilim, irâde, kudret ve mutlak yaratıcılığını ihmal etmiştir. Onlar Allah'ın adil oluşunun vurgusunu yaparken, O'nun naslarda açıkça yer alan sıfatlarını izahlarının dışına çıkarmışlardır. Her iki düşüncenin de çokta isabetli olmadığını görmekteyiz. Bu konuda Ebû Hanîfe'nin farkı; erken sayılabilecek bir dönemde bugün bile aklî/felsefî bakımdan değerlendirilmeye konu yapılacak nitelikte güçlü bir kader telakkisini önümüze sermiş olmasıdır.⁵²

3. İRÂDE AÇISINDAN İNSAN HÜRRİYETİ

İnsanın başına gelen bir musibetin Allah'ın belirlemesiyle mi yoksa kişinin kendi elde etmesiyle mi olduğu sorusuna Ebû Hanîfe, kişinin kendi eliyle işledikleri sonucunda olacağını ifade etmiştir. Ona göre kötülük insanın günahı sebebiyledir. Bu duruma "Sana gelen iyilik Allah'tan, kötülük ise nefsendendir" (en-Nisa, 4/79) âyetini örnek verir.⁵³ İnsana hürriyet tanıyan Ebû Hanîfe, onu fiillerinde etkisi olmayan bir varlık konumuna indirmek yerine sorumluluğuna vurgu yapmıştır.

İnsanın hür oluşundan hareketle fiilleri üzerinde etkisinin olduğunu ispat etmek amacıyla kesb kavramını ilk kullanan Ebû Hanîfe'dir. Onun kesb kavramından özellikle akâid risâlelerinde açıkça bahsetmesi dikkat çekicidir. İnsanın bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden Ebû Hanîfe, ihtiyarî fiillerinin meydana gelişinde kişinin sahip olduğu kudretin tesirini ön plana çıkarmaktadır.⁵⁴ Onun Kur'an'dan ilham alarak insan fiilleri meselesine kesb kavramıyla değinmesi muhtemelen İslâm âlimlerinin dikkatini çekmiş olmalı ki kendisinden sonra Dırâr b. Amr başta olmak üzere Muammer b. Abbâd,

⁵⁰ Seydişehirli Mahmud Esad Efendi, *Mâtürîdi Akaidi*, 230.

⁵¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 37.

⁵² Türccan, "Ebû Hanîfe ve Ehl-İ Sünnet Kelamının Oluşumuna Katkısı", 498-499.

⁵³ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, 36.

⁵⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Kesb" *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), 25: 304.

Ahmed b. Seleme el-Kûşânî, Hişâm b. Hakem, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr, İbn Küllâb el-Basrî, Yahyâ b. Ebû Kâmil gibi âlimler üzerinde durmuşlardır.⁵⁵

Ebû Hanîfe, insanın fiillerini gerçek anlamda kendi kesbi ile elde ettiği düşüncesindedir. Ona göre fiillerini kesb eden insan, yaratıcısı Allah'tır. İnsanın fiillerinin tümünün Allah'ın ilmi, dilemesi, kaza ve kaderiyle meydana gelmekte olduğunu kabul eden Ebû Hanîfe'ye göre iyi-kötü fiillerin hepsi bu kategoriye girmektedir. Daha geniş bir ifadeyle; iyilikler ve kötülükler O'nun ilmi, dilemesi, kaza ve kaderiyle meydana gelmiştir. Fakat kötülükler Allah'ın rızası ve emri dışındadır.⁵⁶ Mu'tezile, insanın fiillerinin kendi kastıyla meydana geldiğini ve bu fiillere bağlı olarak övgü, yergi, ödül ve cezâyı hak ettiğini iddia etmektedir. Şayet mükâfat ve ceza Allah tarafından ileri gelseydi insanın böyle bir hakedişi mümkün olmazdı. O halde bu fiillerin Allah'a izafe edilmesi yalnızca mecaz yoluyla mümkün olabilir.⁵⁷

İnsan, bilgi üretebilen ve ürettiği bilgiyle hareket eden bir üstün varlıktır. Yaratılışından itibaren sahip olduğu bu özellikleri insanı diğer varlıklardan farklı ve üstün kılmaktadır. İnsanın bu nitelikleri doğru yönde kullanmasında Allah tarafından kendisine verilen ilahi bilgiler ve akıl yol göstermektedir. İnsanlar akıl, güç, zekâ, yetenek, çalışkanlık, üretkenlik açısından farklıdır. Dolayısıyla bu özelliklerin belirlenmesi insanın çalışmasına bağlıdır.⁵⁸

Her ne kadar Eş'arîler açık açık dile getirmeseler de onlarda Mâtürîdîler gibi insanın fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı, insan tarafından kesb edildiği noktasında benzer düşüncelere sahiptir. Gerek Eş'arîler gerekse Mâtürîdîler insanın müktesip olduğu konusunda ittifak etmelerine rağmen kesbin anlaşılması, buna bağlı olarak insanın fiilleri konusundaki etki alanları hakkında ihtilâf etmişlerdir.⁵⁹

İnsanın fiilleri için gerekli olan istitâa Ebû Hanîfe'ye göre fiilden önce veya fiilden sonra değil fiil ile birliktedir. İstitâanın fiilden önce olması, insanın ihtiyacı anında Allah'tan bağımsız olarak fiilini gerçekleştirme anlamına gelirdi. Bu durum "Allah hiçbir şeye muhtaç değildir; sizler ise muhtaçsınız" (el-Muhammed, 47/38) ayetine ters düşmektedir. İstitâanın fiilden sonra olmasında ise fiilin onsuz meydana gelmesini gerektireceğinden dolayı mümkün değildir.⁶⁰ Ebû Hanîfe'ye göre insanın kendisiyle kötülüğü işlediği istitâa aynı şekilde onun iyiliği işlemesi için de elverişlidir. İnsan, Allah'ın kendisinde meydana

⁵⁵ Eşarî, *Luma*, 281.

⁵⁶ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz, 15. Baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 54.

⁵⁷ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 778-779; Kazanç, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", 180.

⁵⁸ Mehmet Evkuran (ed.), *Sistematik Kelam* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 209-210.

⁵⁹ Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kesb Nazariyesi", *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Haziran 2018): 41.

⁶⁰ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*, trc. Mustafa Öz, 15. Baskı (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 67.

na getirdiği kötülüklerden dolayı değil, iyilik için kullanılmasının emrettiği istitâasını o yönde kullanmaması neticesinde ahirette cezayla karşı karşıya kalacaktır.⁶¹

İmam Mâtürîdî, Ebu Hanîfe'den itibaren Ehl-i Sünnet kelâmcılarının kabul ettiği istitâatı iki kategoride açıklar. İlki; fiil için gerekli vasıtaların eksiksiz ve sıhhatli oluşu, ikincisi; kudretin fiili meydana getirmesidir. Birincisi fiilden önce var iken, ikincisi fiil ile birlikte. İnsanın sorumluluğuna esas teşkil eden birinci kısımda olup, fiilin meydana gelmesi ona bağlıdır. İkinci kısımda fiil ile birlikte olan kudret Allah tarafından yaratılarak insana verilmiş ve fiil için vardır. Fiil onun sayesinde nitelik kazanıp, mükâfat veya ceza ile ilişkilendirilir.⁶²

İstitâat, insandaki sebep ve âletlerin sağlam olması durumunda fiilin işlenmesi anında Allah'ın yarattığı bir sıfattır. Şayet insan irâdesini iyi yönde kullanırsa; Allah onda o gücü yaratır. Aynı şekilde insan irâdesini kötüye kullanarak kötü işler yapmak isterse, Allah onda kötülük işleme gücünü yaratır. Bir başka ifadeyle; insan iyi veya kötü hangi işi yapmak isterse Allah o fiili işlemek için verdiği istitâatı elinden almaz. Çünkü insana fiil ile birlikte verilen istitâat, dünyada yaşadığı müddetçe kendinden ayrılmaz bir güçtür. Ebû Hanîfe'ye göre, istitâat, iki zıd manaya da yetkilidir. Yani aynı istitâat ile insan iyilikte kötülükte yapabilir. Öyle ki, küfre sarf edilen istitâat aynen imana sarf edilen istitâattır. Fakat bu ititâat hem iyiliğe hem de kötülüğe tâalluk etmez. Kâfir, mükellef bulunduğu imana gücü yetmesine rağmen kendi ihtiyarı ile bu istitâatını iman etmek için kullanmayıp, küfür için kullanarak zayi etmiştir. Bu sebeple kâfir kötülenmeye ve azaba lâyıık olmuştur.⁶³

Ebû Hanîfe'ye göre Allah, kullarını iman etmede serbest bırakmış, onlara irâde hürriyeti bahşetmiştir. Onları mü'min veya kâfir olarak yaratmamıştır. İman ve küfrü insanın kendisi tercih etmekte fiillerini de o yönde etkinleştirmektedir. Şayet bir kul imanı tercih etmişse Allah onu mü'min olarak bilir. Bunun tam tersi durum da söz konusu olabilir. Dolayısıyla iman veya inkâr eden kimse kendi tercihi sonucunda mü'min ya da kâfir şeklinde vasıflanmıştır.⁶⁴ Ebû Hanîfe'nin iman ve küfrü insanın bir fiili olarak değerlendirmesi çok önemli bir noktadır. İman ve küfür insanın fiili olarak kabul edilince, kişinin iman etmesi veya küfre düşmesi kendi fiilinin olduğu sonucuna varılır.

İnsan, Allah'ın kullarına hitap etmek suretiyle yaptığı uyarılara rağmen küfrü tercih ederse; Allah küfür fiilini onun için yaratır. Aynı durum iman için de söz konusudur. İnsan iman etmek için çaba gösterirse; Allah ona yolları kolaylaştırır. Böylece insan kendi isteği ve hür irâdesi ile imanı veya küfrü tercih etmiş olur. Allah, kulunun iman etmesini ister fakat küfre düşmesini istemez. O, insana belli bir alanda hürriyet tanımak ve sorumluluğuna esas olmak üzere, dilediği fiili işlemesine yardımcı olur. Allah'ın rızası küfür istikametinin

⁶¹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, 36.

⁶² Ebû Mansûr Muhammed Mâtürîdî, *Kitâbü't-tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf, (İstanbul: 1979), 256; *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*. trc. M. Saim Yeprem. 2. Baskı. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015), 24.

⁶³ Aliyyül Kari, *Şerhul Fıkhil Ekber*, 53-55.

⁶⁴ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, 55.

de olmadığı için kulunu terkeder; yardım ve inayetini keser, bunun sonucunda insan da küfre düşmüş olur. İman yönünü seçen insan ise dilediği şekilde imanı tercih etmiş olur. Allah'ın rızası iman istikametindedir. Dolayısıyla sorumluluk, insanın hür irâdesi ile yaptığı tercihler sonucunda bizzat kendisine aittir. Başka bir varlığın etkisi söz konusu olmadığı için iyi ya da kötü fiillerinin sorumlusu bizzat insanın kendidir.⁶⁵

İnsana ait olan cüz'i irâdenin yaratılmadığını ifade eden Mâtürîdîler, onun bu irâdeyi kullanarak sorumluluk altında bulunduğu dikkat çekerler. İnsanın sorumluluğu konusunda daha anlaşılır bir tanım yapma amacıyla olan İmam Mâtürîdî'nin düşüncesi Ebu Hanîfe'nin temellerini attığı anlayışa dayanmaktadır. Nitekim Ebu Hanîfe'ye göre, Allah mahlukâtı küfür ve imandan soyutlanmış halde yaratmış, akabinde kullarını emir ve nehye tâbi kılmıştır. İnsan kendi fiilleri sebebiyle iman etmiş veya küfre düşmüştür. İman eden kişinin ikrârı ve tasdiki Allah'ın yardımını iledir. İnkâr eden kişinin küfre düşmesi ise Allah'ın isteğiyle ve yardımını ile değil kendi tercihiyledir.⁶⁶ İnsan irâdesine sık sık vurgu yapan Ebû Hanîfe'ye göre mü'min biri ölmek üzere iken şeytan onun imanını zorlama ve baskı ile alıp küfre düşüremez. Fakat kul irâdesi ile imanı terk ederse bu durum mümkün olur.⁶⁷

Ebu Hanîfe'nin iman eden veya inkâr eden kişinin kendi tercihi ile bu yolu seçtiğine dair ifadesinin yorumunu şu şekilde yapabiliriz: İnsan, mü'min veya kâfir olarak değil, bu iki vasıftan soyutlanmış bir halde doğar. İlâhî hitap ile kullarını uyaran Allah, onlardan bazı davranışları yapıp/yapmamalarını istemiş onları bu noktada serbest bırakmıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere insan, irâdesini kullanarak küfre meylederse, Allah onun için küfür fiilini yaratır fakat Allah'ın rızası bu yönde değildir. Ayrıca insan hür irâdesini bu istikamette kullanmaya devam ederse; Allah onu kendi haline bırakır ve istediği yola girmiş olur. Eğer insan iman yönünü seçerse Allah'ın rızası da iman yönünde olduğu için mü'min vasfı kazanır. Bu durumda Allah'ın yardımını o insan için devam eder. Daha geniş bir ifadeyle; insan hür irâdesiyle bu temel noktada kaderini kendisi tayin etmektedir.⁶⁸

Bir kimsenin öldürülmesinin Allah'ın dilemesiyle meydana geldiğini ifade eden Ebû Hanîfe'ye göre, öldürme fiilini işleyen kişi maktul olduğu için insanlar onu kınar. Yine aynı şekilde bir kimse birine iyilik ettiği zaman o da Allah'ın dilemesiyle olur ve insanlar iyiliği yapan kimseyi överler. O kimsenin fiilleri de Allah'ın dilemesiyle meydana gelmektedir. Fakat insan günah işlediğinde onun fiilinde Allah'ın rızası yoktur. Dolayısıyla iyi ya da kötü fiilini tercih eden insandır.⁶⁹

Ebu Hanîfe'nin düşüncelerine uymayan cebrî anlayışta insanın irâde hürriyeti ve ihtiyârı yok sayılarak, onu üretkenlikten yoksun pasifliğe sürükleyen bir düşünce hâkimdir.

⁶⁵ M. Said Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1 (Nisan 1988): 167.

⁶⁶ Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi", 166.

⁶⁷ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhul-Ekber*, 57.

⁶⁸ Yazıcıoğlu, "Mâtürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi", 166-167.

⁶⁹ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhul-Ebsat*, 48.

Bu tavır Kur'ân'ın bildirimlerine aykırıdır. Cebrî görüş, insanın içinde yaşadığı sosyal ve iktisâdî faaliyetin birer safhası durumunda bulunan teşebbüs etme, çalışma, üretme gibi realitelerle bağdaşmamaktadır. Cebriyye'nin iktisâdî hayatta fakirlik sorunu karşısındaki tutumu; başa gelen her şeye rıza göstermek, pasif beklenti içerisinde olmak, yokluğa sabretmek, verilene kanaat etmek şeklinde formüle edilebilir. Bu formülasyonun sonucu ise açlık, darlık ve geçim sıkıntısı ve sosyal hayatta ilerleyememedir. Cebrî düşünce ikinci derecede ihtiyaçlara önem vermediği için maddî yönden zenginlere herhangi bir tavsiyede bulunmamakta, insanlara fakirliğe razı olunması gerektiği ile ilgili uyarılar yapmaktadır. Nitekim bu düşünce sahipleri fakirliği asla bir problem olarak görmedikleri için rızık insanlar arasında yağmur gibi taksim edilmiş bir kader olarak görürler. Onlardan fakirlikle ilgili bir çözüm bulmalarını beklemek zordur. Bu düşüncenin mevcudiyetiyle fakirliğin olanca şiddetinin devam etmesi beklenir.⁷⁰ Ebû Hanîfe'nin insanın çalışıp çabalamasıyla fiillerini elde edeceği fikrinden hareketle; insanın başarısının veya başarısızlığının kendi tercihi neticesinde olduğu bilinmelidir.

İnsan, hür irâdeye ve eylemde bulunma kudretine sahiptir. İnsanın hür irâdesi ve kudreti sayesinde yaptıklarından sorumlu tutulduğu açıktır. Fakat insanın irâdesinin dışında hazır bulunduğu, kendisine verilen iki yapı mevcuttur. Bunlardan biri insanın fitrî yapısı, diğeri bu fitrî yapının gözlemleyip kararlarına kaynak yaptığı dış dünyanın ontolojik yapısıdır. İnsan, hem kendi fitratını hem de dış dünyanın fitratını hazır bulmaktadır. İnsanın hazır bulunduğu bu iki yapı üzerinden idrak etmesi, düşünceler geliştirmesi, muhakemelerde bulunması ve sonuçlara ulaşması sağlanmaktadır. Bu iki alanın insana hazır verilmesi kader kapsamında değerlendirilir. Çünkü bunların elde edilmesinde onun bir etkisi bulunmamaktadır. Ama insan hem kendi fitratını hem de dış dünyayı kullanmaya başladığı andan itibaren, irâdesi öne çıkmaya başlar ve sorumluluk alanının çizgileri netleşir. İlahî iradenin arzusu, insanın fitratıyla dış dünyanın fitratı arasında bir uyum olmasıdır. Doğru kararların verilebilmesi, bu iki alan arasında bir uyumla mümkün hale gelir. İnsanın kendisine verilen alanı hazır bulmuş olması, bu iki kaynak açısından zorunlu sonuçlar ortaya çıkarmamaktadır. İnsanın kendisine verilmiş bu yapıya sahip olması, mecbur olmadan düşünmesi ve eylemlerde bulunması onun kaderidir.⁷¹

Ebû Hanîfe'ye göre Allah, kullarına karşı adâletli, lütufkâr ve merhametlidir. Adâletinin bir gereği olarak kulunu işlediği bir günahattan dolayı cezalandıran Allah, lütful neticesinde kulun işlediği sevabın karşılığını da fazlasıyla verir.⁷² Mu'tezile, insanın fiillerinin değerlendirmesinde salah-aslah konusuna son derece önem vermiştir. Salah kelimesi fayda, menfaat gibi anlamlara gelmekte, aslah ise onun mübalağa ifade eden şeklidir. Allah'ın fiillerinde fayda, iyilik, güzellik gibi özellikler bulunmaktadır. Allah için

⁷⁰ Kazanç, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", 173.

⁷¹ Düzgün, "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı", 5.

⁷² Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 56.

düşünülmesi caiz olmayan bu vasıfların tamamı insanlar içindir. Allah'ın yapacağı teklifler de salah-aslah özelliğini taşımalıdır. Bu vasıfları taşımayan fiiller Allah'a izafe edilemezler.⁷³ Allah'ın fiillerinde ve teklifinde salah-aslahı esas alan bu düşünce, O'nun bütün fiillerinin bir hikmete dayandığını ifade eder. Allah'ın bütün fiilleri iyi olmakla beraber insanın fiilleri için aynı durum söz konusu değildir. İnsanın bazı fiilleri iyi bazı fiilleri kötü olabilir. Bu sebeple insanın fiillerinin Allah'a izafe edilmesi uygun değildir.⁷⁴ Allah'ı için salah işlemenin vacip olduğunu ifade eden Mu'tezile, bu düşünceyle adâlet ilkelerini uyguladıklarını öne sürerler. Aslında onları bu fikre götüren vacip kavramına atfettikleri anlam olmuştur. Mu'tezile'ye göre vacipte esas olan onun güzel olmasıdır.⁷⁵

Eş'arîler ve Mâtürîdîler, Allah'ın salahı işlemeye ve insanları hayırda tutmaya mecbur olmadığı hususunda ittifak halindedir. Allah'ın tek yaratıcı olduğu kâinatta kötülüklerle iyilikler yan yanadır. Şayet Allah'a salah işlemek vacip olsaydı, âlemde kötülüklerin olmaması gerekirdi. Ayrıca salah ve aslah olarak isimlendirilen fiiller görecelidir. Bunlar insan düzeyinde olup, Allah katında aynı anlamı ifade etmemektedir.⁷⁶

Ebû Hanîfe'ye göre Allah, dilediği kulunu hidayete ulaştırdığı gibi, dilediğini de adâleti-nin gereği olarak delalette bırakabilir. Bu durum hızlan olarak adlandırılmakta, manası ise Allah'ın razı olacağı şeylerde adâleti gereği kulu muvaffak kılmayarak, yardımını kesmesidir.⁷⁷ Buna göre Allah, insanın kalbinde itaat ve nankörlüğü cebir ve zorlama yolu ile değil, istek ve kazancına, çalışıp çabalamasına göre yaratır. Allah, mü'min kullarına fazlı ve ihsanı ile imanı sevdirmiş, küfür, fasıklık ve isyanı da çirkin göstermiştir. Allah, adaleti ile küfre düşenlere hidayet etmeyi terk etmiş, onlara isyanı sevdirek imanı çirkin göstermiştir.⁷⁸ Allah'ın saptırması, kuluna yardım etmemesidir. Buna göre Allah, küfürü tercih eden kullarını razı olduğu amellere muvaffak kılmaz. Bu da Allah'ın adâleti gereğidir. Zira başkası için gerekli olan hiçbir şeyi yaratmak Allah üzerine vacip değildir.⁷⁹

İmanın ve küfrün insanın kendi kazancı ile olduğunu belirten Ebû Hanîfe, Allah'ın insanları selîm bir şekilde yarattığını, daha sonra onları emir ve yasaklara muhâtap kıldığını ifade etmiştir. İman ve küfür sonradan tercihle gerçekleşir. Dolayısıyla iman eden de küfre düşen de kendi irâdesi ile bu yolu seçmiş olur. İman da ısrar eden ve küfür yoluna girmeyi tercih eden kimsenin red ve inkârı Allah'ın ona yardım ve inâyetini kesmesinden ileri gelmektedir. Aynı durum inanan kimse için de söz konusudur. Yani o da Allah'ın yardım ve inâyeti ile iman yolunu tercih ederek mü'min olmuştur. Yarattığı kullarını iman ve inkârı tercih etmede serbest bırakan Allah, onları öncesinde mü'min ya da kâfir olarak

⁷³ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, 33.

⁷⁴ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l usûli'l-hamse*, 357. 358.

⁷⁵ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 277.

⁷⁶ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 280.

⁷⁷ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, 57.

⁷⁸ Aliyyül Kari, *Şerhu'l Fıkhil Ekber*, 51.

⁷⁹ Aliyyül Kari, *Şerhu'l Fıkhil Ekber*, 83.

da yaratmadığı için iman ve küfür, insanın kendi irâdesi ve kesbiyledir. Ebû Hanîfe, Allah'ın insanın kalbinde itâat ve itâatsizliği onun irâde ve kesbine bağlı olarak var ettiğini, kâfir olanı küfür halinde iken kâfir olarak bildiğini, küfürden dönüp iman ederse, ilminde ve sıfatında bir değişiklik olmaksızın, aynı zamanda onu mümin olarak da bilip ve seveceğini ifade etmektedir.⁸⁰

Ebû Hanîfe'nin tanımladığı irâde anlayışı insan hürriyeti meselesi ile ilgili ortaya atılan ve ileride Ehl-i sünnet çizgisiyle sistematize edilecek olan en sağlam temellerden birisini oluşturması bakımından önemlidir. Allah'ın ilmi, irâdesi ve kudretiyle etkin ve her an yeniden yaratıcı olmasının yanı sıra insanın irâde sahibi ve sorumlu bir varlık olması düşüncesi bizi bir yandan cebir, diğer yandan mutlak özgürlük fikrinden uzaklaştırmaktadır.⁸¹ İnsan irâdesi meselesinde Allah'ın zâtı ve sıfatlarıyla birlikte ulûhiyet telakkîsini gözetken Ebû Hanîfe, bu bağlamda insanın müstakil bir varlık olarak irâdesini de işlevsel bir şekilde tanımlamıştır. Bu noktada insanın sorumlu tutulduğu tüm fiillerinin va'd ve vaîd'e sonuç vereceğini bildirerek hem insan irâdesi- nin etkinliğine hem de Allah'ın adalet sıfatına hâlel getirmeyen bir üslup belirlemiştir.⁸²

4. İLİM AÇISINDAN İNSAN HÜRRIYETİ

Ebû Hanîfe, iyiliğin ve kötülüğün Allah'ın takdiri ile olduğunu ifade etmektedir. Şayet bir kimse bunun aksini iddia ederek iyi ve kötünün Allah'tan başkasına ait olduğunu söylerse, o kimse Allah'ı inkâr etmekle birlikte tevhid inancına aykırı görüş serdetmiş olur.⁸³ İyilik ve kötülük Allah'ın takdiri ile olduğu için kadere inanmak imanın şartlarından biridir. Varlık âlemini yoktan yaratan Allah, aynı zamanda onu oluşundan önce ezelden bilmektedir. Allah'ın ilmi, irâdesi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfûz'daki yazısı olmaksızın dünya ve ahirette herhangi bir şeyin meydana gelmesi mümkün değildir. Fakat bu yazılma işlemi bir hüküm değil, vasıftır.⁸⁴ Mesela; "falanca kimse mü'min falanca kimse ise kâfir olsun" şeklinde bir yazılma değildir. Öyle olsaydı; mü'min yazılan kimse iman etmeye, kâfir yazılan kimse de küfre düşmeye zorlanırdı. Yalnızca "falanca kimse kendi irâdesiyle imanı tercih etmiştir, falanca da kendi irâdesiyle küfrü tercih etmiştir" şeklinde olabilir. Bu durumda insanın fiilleri zorunluluktan kurtulmuş olur.⁸⁵

Ebû Hanîfe'nin Allah'ın ilmi hakkındaki "Allah, ezeli ilmiyle kıyâmete kadar olacakları bilir ve buna göre 'Levh-i Mahfûz'a yazar. Olaylar zamanı gelince Allah'ın ilmine göre meydana gelir" şeklindeki tasnifi oldukça dikkat çekicidir. Fakat Ebû Hanîfe'ye göre

⁸⁰ Kazanç, "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı", 192.

⁸¹ Hülya Terzioğlu, "Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışında İnsan Merkezlilik", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 1/19 (Nisan 2012): 408.

⁸² Terzioğlu, "Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışında İnsan Merkezlilik", 409.

⁸³ Ebû Hanîfe, *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti*, 66.

⁸⁴ Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, 54.

⁸⁵ Seydişehirli Mahmud Esad Efendi, *Mâtürîdi Akaidi*, 226.

Allah'ın 'Levh' teki yazısı hüküm olarak değil, vasıf olarak mevcuttur. Allah'ın bilmesi; yok olanı yokluğu halinde yok olarak, var olanı da varlığı halinde var olarak bilmez. Ayakta olanı o haliyle, oturanı da oturduğu haliyle bilir. Allah'ın ilim sıfatı Ehl-i Sünnet kelâm ekolleri olan Eş'arî ve Matürîdiyye'ye göre ezeldir. Allah, var olanları bu ezeli bilgisiyle bilir. Ancak Allah'ın ezeli bilgisi varlıklar üzerinde zorlayıcı bir durum teşkil etmez. İnsan fiillerinin mahiyetine kitaplarında geniş yer veren Eş'arî kelâm âlimlerinden Fahreddin Râzî'ye göre Allah insanların fiillerinin meydana geleceğini veya gelmeyeceğini bilir. Ona göre meydana gelmeleri Allah'ın ilmi dahilinde olan şeylerin gerçekleşmesi zorunludur. Allah'ın ilmi dışında bir şeyin meydana gelmesi ise mümkün değildir. Matürîdî kelâm âlimlerinden İbn Hümmam, Allah'ın külliyyatı ve cüziyyatı bütün yönleriyle bildiğini ve O'nun ilminin dışında hiçbir şeyin cereyan etmediğini ve bütün hâdislerin, bütün cüzleriyle Allah'ın ilmine muhtaç olduklarını belirtir. Allah fiillerini gerçekleştirmede irade sahibidir. Çünkü O, bütün eşyayı yapıp yapmamada muhtârdır. Fâili Muhtâr'ın ise yapacağı şeyle-ri bilmesi gerekir. İhtiyâr ancak ilimle olur. Bir şeyi yaratmayı kasteden Allah, o şeyi bildikten sonra ona yönelir. Bu, zaruridir.⁸⁶

Eş'arîler, kelimelerinde Allah'ın irâdesine büyük önem verirler. Ancak onlara göre Allah'ın irâdesine yön veren ve O'nun eylemlerinin gerekçesi konumunda olan sebep bilgidir. Eş'arîler'in düşüncesine göre Allah'ın irâdesi O'nun ezeli bilgisine uygun olarak işlemektedir. Her şey Allah'ın ezeli bilgisinin içindedir. Allah, insanlar hakkında olmuş ve olacağı bilmekte, neyi ne şekilde bilmişse onu o şekilde irâde etmektedir. Allah'ın kendisi dışında var olan her şey O'nun irâdesiyle meydana geldiğine göre, var olan her şeyin Allah tarafından bilinmesi zorunludur. Çünkü Eş'arîler'e göre irâde eden varlık, ancak bildiği şeyi irâde edebilir.⁸⁷

Ebû Hanîfe'nin Allah'ın Levh'teki yazısı hüküm olarak değil vasıf olarak, ifadesi dikkat çekici bir husustur. Allah'ın bilmesi, yok olanı yokluğu halinde yok olarak, var olanı da varlığı halinde Ebû Hanîfe'nin ezeli ilim ve kader anlayışı, Hasan el-Basrî ile Ömer b. Abdulaziz'in bu konudaki görüşlerine çok benzemektedir. Çünkü Ebû Hanîfe, hem ezeli ilmin Levh-i Mahfûz'a kaydedilmiş olup, bunların zamanı gelince gerçekleşeceğini ifade etmiştir. Ayrıca o, ilâhî ilmin 'tavsîfi' olduğunu iddia etmiş, ilâhî ilmin mâlûma tâbi olduğunu kabul etmiştir. Ebû Hanîfe, Allah'ın ezeli ilmini kabul etmektedir. Ancak insanın davranışı ile irâde özgürlüğü arasında bir çelişki görmemektedir. Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü şöyle formüle edebiliriz: "İnsanlar öyle yapacaklarından dolayı bilmektedir; yoksa O öyle

⁸⁶ Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü", *Marife*, 10/3 (Ocak 2010): 118-119.

⁸⁷ Muzaffer Barlak, *İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Anlayışları -I- Eş'arîler*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 24-25.

bildiğinden dolayı insanların davranışları Allah tarafından belirlenmiş değildir."⁸⁸ Böylece Cebri düşüncenin tutarsızlığı da ispatlanmış olmaktadır.

Ebû Hanîfe'nin insan hürriyeti meselesine getirmiş olduğu itidalli bakış açısı, insanı zihni açıdan da rahatlatmaktadır. İnsana Allah tarafından bahşedilen kudret, irâde ve bilginin tamamı Allah'ın izni ve buyruğuydur. Allah tarafından kendisine izin verilmediği sürece insanın bunların hiçbirini kullanması mümkün değildir. Dolayısıyla insan, yetilerini ve donanımlarını kullanma hakkını ilk baştan bu yana Allah'tan almıştır.⁸⁹

SONUÇ

Ebû Hanîfe'nin tasvir ettiği insan prototipi; Allah karşısında ne tam bağımsız ne de tam bağımlı bir varlıktır. O, insanın yaratma bakımından Allah'a muhtaç olduğunu vurgularken, irâdesini kullanmada özgür olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece Ehl-i Sünnetin kesb nazariyesi- nin temelini atmış, kendinden sonra gelen âlimlere de yol göstermiştir. Âlemdaki her şeyin Allah'ın takdiriyle meydana geldiğini kabul eden Ebû Hanîfe, insanın kendisine verilen cüz-i irâdeden dolayı yaptıklarından sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Ebû Hanîfe'nin insan hürriyeti-ne ilişkin meseleyle ilgili Allah'ın ezeli ilmi ve insan irâdesi arasında orta bir yol bulma çabasında olduğunu görüyoruz. İnsana hürriyet tanıyan Ebû Hanîfe, onu fiillerinde etkisi olmayan bir varlık konumuna indirmek yerine sorumluluğuna vurgu yapmıştır. Onun düşüncesinde insan ne sınır-sız özgürlüğe sahip ne de fiillerinin farkında olmayan pasif bir varlıktır. Aksine fiillerini tercih edebilen irâde sahibi bir o kadar da Allah'ın sınırsız kudretinin farkında olan bilinçli bir varlıktır. İnsan, hür irâdesi ile tercih ettiği fiillerin neticesinde ahirette mükâfat ve cezayla karşı karşıya kalacağına farkında olarak eylemlerde bulunmalıdır.

KAYNAKÇA

Ak, Ahmet. "İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/27 (Haziran 2016): 1-27.

Aliyyül Kari. *Şerhul Fıkhil Ekber*. Trc. Yunus Vehbi Yavuz. 8. Baskı. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2016.

Aydınlı, Osman. "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr B. Ubeyd ve Kader Anlayışı". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Aralık 2002): 127-146.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*. 5. Baskı. Ankara: Say Yayınları, 2015.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rifât*. Trc. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

⁸⁸ Abdulhamit Sinanoğlu, "Allah'ın Ezeli İlminin İnsan Özgürlüğünü Kuşatıcılığı Sorunu", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/4 (Ocak 2004): 29-30.

⁸⁹ Fethi Kerim Kazanç, Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelam Yazıları, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 206.

- Düzgün, Şaban Ali. "Kader'i Farklı Kategoriler İçinde Okumanın İmkânı". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 11 / 2 (Temmuz 2013): 1-10.
- Ebu Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ebsat (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. 15. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Ebu Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ekber, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. 15. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Ebû Hanîfe. *Ebû Hanîfe'nin Vasiyyeti, (İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri)*. Trc. Mustafa Öz. 15. Baskı. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Ebu'l-Hasen Eşarî. *Luma' fi'r-reddi alâ ehliz'zeyğ ve'l-bida'*. nşr. Hammûde Zekî Gurâbe. Kahire: 1955.
- Mehmet Evkuran (ed.). *Sistematik Kelam*. Ankara: Bilay Yayınları, 2020.
- Fettâh, İrfan Abdülhâmîd. "Cebriyye" *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7: 205-208. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. *Bâkılânî ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Gölcük Şerafettin-Toprak Süleyman. *Kelâm (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 2012.
- Gündoğar, Hamdi. "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü". *Marife* 10/3 (Ocak 2010): 115-133.
- Kadı Abdulcebbar. *Şerhu'l usûli'l-hamse*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kaplan, İbrahim. "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Eylül 2008): 165-183.
- Kazanç, Fethi Kerim. "Ebû'l-Mu'în en-Neseff'nin Kelâmî Düşünce Sisteminde İnsan Görüşü". *OMUİFD* 1/48 (Haziran 2020): 51-95.
- Kazanç, Fethi Kerim.. "İslam Kelâmında İnsan Fiilleri Bağlamında Kader Anlayışı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 1/7 (Şubat 2007): 125-212.
- Kazanç, Fethi Kerim.. *Varlık, Bilgi, Değer ve Siyâset Üzerine Kelam Yazıları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. Nşr. Fethullah Huleyf. İstanbul, 1979.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbü't-tevhîd*. Trc. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Mâtürîdî'nin Akîde Risâlesi ve Şerhi*. Trc. M. Saim Yeprem. 2. Baskı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.
- Oğuz, Muhammed İhsan. *Kazâ ve Kader Kitabı*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 2017.
- Özler, Mevlüt. "İnsan Hürriyeti Meselesinin Kur'an'ın Bütünlüğü İçinde Tahlili". *EKEV Akademi Dergisi* 1/3 (Kasım 1998): 19-31.

Râgıb el-İsfahânî. "rvd" md. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Trc. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Seydişehirli Mahmud Esad Efendi. *Mâtürîdi Akaidi*. Sad. Bahaddin Karakuş. Konya: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı Yayinevi, 2019.

Sinanoglu, Abdülhamit. "Allah'ın Ezeli İlminin İnsan Özgürlüğünü Kuşatıcılığı Sorunu". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (Ocak 2004): 27-44.

Şehrîstanî, Abdülkerim. *Milel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. Trc. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.

Terzioğlu, Hülya. "Ebû Hanîfe'nin Din Anlayışında İnsan Merkezilik". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/19 (Nisan 2012): 399-417.

Topaloğlu, Bekir-Çelebi İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. Ankara: İSAM Yayınları, 2015.

Türcan, Galip. "Ebû Hanife ve Ehl-i Sünnet Kelamının Oluşumuna Katkısı". *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*. Ed. İsmail Hakkı Göksoy-Nejdet Durak 491-502. Isparta: 2007.

Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kesb Nazariyesi". *Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (Haziran 2018): 39-51.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kesb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25: 304-306. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.

Yazıcıoğlu, M. Said. "Mâtürîdî Kelâmında İnsan Hürriyeti Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30/1 (Nisan 1988): 155-169.